

Не всі важливі для автора зарубіжні письменники представлені у цій книжці, але всі представлені (за винятком одного) є для нього важливими. Автор не знає, як окреслити жанр зібраних тут текстів, однак підозрює, що вони не є ані літературознавчими статтями, ані латературно-критичними есеями, ані біографічними нарисами, ані - тим більше - рецензіями. Зате автор знає, на яку цільову аудиторію він розраховує: ця збірка може стати у пригоді тим, хто вже навчився читати, але ще вчиться розуміти прочитане. Представникам решти вікових, соціальних та професійних груп автор ні насолоди, ні користі не гарантує.

Мої серед чужих

Олександр Бойченко

Олександр Бойченко

Мої серед чужих

Олександр БОЙЧЕНКО

МОЇ СЕРЕД ЧУЖИХ

Читацький путівник
для дітей старшого шкільного та
молодшого студентського віку

Видання друге

Сократ
Марк Аврелій
Імануель Кант
Сьорен К'єркегор
Фрідріх Ніцше
Карл Густав Юнг
Альбер Камю
Єжи Гедройць
Іван Павло II
Лешек Колаковський

Німецькомовні поети Буковини

Леопольд фон Захер-Мазох
Франц Кафка
Людвік Морстин
Вітольд Гомбровіч
Анджей Бобковський
Станіслав Єжи Лець
Тадеуш Боровський
Густав Герлінг-Грудзінський
Казімеж Мочарський
Чеслав Мілош
Збігнєв Герберт
Марек Гласко
Ян Гімільсбах
Богуміл Грабал
Адам Міхнік, Януш Гловацький
Богдан Задура
Петер Зілагі
Анджей Стасюк
Войцех Кучок
Даніель Одія
Кшиштоф Чижевський

Гюстав Флобер
Артюр Рембо
Гі де Мопасан
Генрик Ібсен
Кнут Гамсун

Марсель Пруст
Джеймс Джойс
Ерих Марія Ремарк
Герман Гесе
Гайнрих Ман, Томас Ман
Бертольт Брехт
Жан-Поль Сартр
Боріс Віан
Ганс Ерих Носак
Макс Фріш
Вільям Голдинг
Ежен Йонеско

Льюїс Керол, Алан Мілн
Рене Госіні, Жан-Жак Семпе
Ерик-Еманюель Шміт
Кристіне Нестлінгер
Юстейн Гордер

Марк Твен
Скот Фіцджеральд
Ернест Гемінгвей
Томас Вулф, Вільям Фолкнер
Джозеф Гелер
Бітники
Кен Кізі
Джером Девід Селінджер
Джонатан Фоєр
Габріель Гарсія Маркес
Кобо Абе

Міхаїл Лермонтов
Антон Чехов
Осіп Мандельштам
Венедікт Єрофєєв
Сергей Довлатов
Віктор Єрофєєв
Віктор Пелевін
Ігорь Померанцев

ББК 83.3(0)5/6-8А/Я

Б 779

Бойченко Олександр

Мої серед чужих. Читацький путівник для дітей старшого шкільного та молодшого студентського віку. – Чернівці: Книги – XXI, 2017. – 320 с.

ISBN 978-617-614-026-9

Не всі важливі для автора зарубіжні письменники представлені у цій книжці, але всі представлені (за винятком одного) є для нього важливими. Автор не знає, як окреслити жанр зібраних тут текстів, однак підозрює, що вони не є ані літературознавчими статтями, ані літературно-критичними есеями, ані біографічними нарисами, ані – тим більше – рецензіями. Зате автор знає, на яку цільову аудиторію він розраховує: ця збірка може стати у пригоді тим, хто вже навчився читати, але ще вчиться розуміти прочитане. Представникам решти вікових, соціальних та професійних груп автор ні насолоди, ні користі не гарантує.

ББК 83.3(0)5/6-8А/Я

В оформленні обкладинки використано картину
Карла Шпіцвега *Der Bücherwurm*

ISBN 978-617-614-026-9

© Олександр Бойченко, 2017

© Книги – XXI, 2017

Кілька орієнтирів

Подвиг інтелектуала

«Єдине, що ми знаємо про Сократа, – жартував у сократівській манері забутий нині дослідник, – це те, що ми нічого не знаємо». Не лише через нашу ліню чи відсутність джерел, а передусім через їхню – цих джерел – незмиренну суперечливість. Сам Сократ не залишив по собі жодного власноруч написаного слова, а з'ясувати сьогодні, хто з його сучасників був більшим фантазером, – справа безнадійна.

До прикладу: затятий захисник патріархального устрою Аристофан не бачив особливої різниці між сократівською діалектикою та софістикою. А якщо й бачив, то не на користь Сократа. Оскільки ж софісти своєю словесною еквілібристикою зривали рустикальний дах неньки Аттики, то всіх їх – із Сократом на чолі – Аристофан був ладен живцем спалити. Що й продемонстрував у комедії «Хмари» – своєрідній репетиції майбутнього суду над Сократом. Тим часом у спогадах Ксенофонта Сократ постає невинним сільським моралістом, який на кожному кроці роздає поради щодо землеробства, догляду за кіньми, ведення домашнього господарства та інших навряд чи знаних йому зблизька занять.

Окрім Ксенофонта, учнями Сократа були Антисфен і Платон, але й вони послідовно вдавали, ніби вперше один одного бачать: для кініка Антисфена Сократ був першим кініком, а в діалогах «об'єктивного ідеаліста» Платона він же створює вражаючу за своїм масштабом систему об'єктивного ідеалізму. Можливо, Сократа просто було забагато, і кожен брав у нього те, що міг і хотів узяти – згідно з афоризмом Шестова: «Послідовність обов'язкова лише для учнів, а не для вчителів».

Втім, один факт із його життя ми знаємо напевно. Як писав Міхаїл Зоценко, «кілька сот афінських торговців та матросів розглядали справу Сократа. Вони засудили його на смерть за неправильні філософські погляди». Ясна річ, офіційно Сократ звинувачувався не в хибних філософських поглядах, а в тому, що «не визнає богів, яких визнає держава, а вводить інші, нові божества; винуватий також у тому, що розбещує молодь». Проте сутність справи Зоценко вловив точно: Сократ як «приватна особа» і Сократ як «професійний філософ» становили рідкісну в історії людства нерозривну цілість. Для нього просто не існувало різниці між філософією і рештою життя. Відтак, засуджуючи небезпечну діяльність «ворога народу», найдемократичніша влада усіх часів і народів разом засудила й найдемократичніший – діалогічний – філософський метод. Як могла скластися така парадоксальна ситуація?

Історія філософії нагадує нам, що епоха Сократа – це епоха великих світоглядних зрушень. Незадовго до нього релігійно-філософські реформи у своїх частинах світу здійснили Заратустра, Будда, Конфуцій. Але, на відміну від серйозних «колег», Сократ був постаттю наскрізь амбівалентною, він поєднував у собі риси високого мудреця та народного дурника (що, до речі, підкреслювала навіть його комічна зовнішність). Він

був, за обуреною характеристикою Ніцше, «блазнем, який викликав серйозне ставлення до себе». І бесіди його справді мали серйозні наслідки, тим більше, що Сократ не проповідував готові істини, а за допомогою майстерної діалектики підводив співрозмовників до власних висновків, скажімо, про безглуздість віри в те, що не витримує перевірки розумом. Розбещував, одне слово.

Наскільки вдається розгледіти, Сократ був першим вільним європейським інтелектуалом, якщо слово «інтелектуал» розуміти так, як його розумів Лешек Колаковський. А саме: «...ми маємо на увазі не всіх, чия праця пов'язана зі словом, а лише тих, у чийй діяльності слово перетворюється на силу творчу (а значить, і руйнівну), хто не просто як посередник переказує слова, а використовує їх, щоб накидати іншим людям якесь особливе світосприйняття і в такий спосіб творити новий світ».

Яке «особливе світосприйняття» спробував (у віддаленій перспективі – успішно) накинути афініям Сократ? Звівши, за хрестоматійним висловом Цицерона, філософію з небес на землю, він пішов із нею в народ. Дослівно кажучи, виніс її на ринок і почав пропонувати перехожим. Закладав він при цьому основи платонівського ідеалізму чи більше переймався проблемами оптимізації сільського господарства – це в нашому контексті не дуже важливо. Важливіше – що Сократ на повен голос засумнівався в надійності всіх без винятку підвалин, на яких його наївні співвітчизники будували свої системи знань і уявлень. Як на мене, це і є основна риса інтелектуала: не брати на віру жодної нібито священної аксіоми, не вважати недоторканною жодну «вічну» істину – стосуватиметься вона народу, його міфології чи, приміром, приналежності півострова Пелопонес до складу соборної Греції.

Афіняни, слід віддати їм належне, кілька десятиліть терпіли знущання Сократа і засудили його лише після серії програних тій-таки пелопонеській Спарті воєн: треба ж їм було знайти цапа-відбувайла за цілу низку невдач. Причому, вони хотіли вчинити з ним саме як із тим біблійним цапом: навантажити колективними гріхами і вигнати за межі поліса. Але Сократ вкотре продемонстрував характер і своєю виключною поведінкою на суді просто змусив збентежених «присяжних» оголосити йому смертний вирок. Замість захисту він пішов у наступ, замість виправдовувань і прохань застосував сарказм та іронію і, нарешті, на пропозицію вибрати для себе покарання (такий у них був демократичний звичай) забажав довічних урочистих обідів, якими афіняни вшановували героїв війни та переможців олімпійських ігор. Не знаю, як щодо гарячих страв, але чашу з цикутою йому подали.

Гегель, як відомо, назвав цю подію «всесвітньо-історичною трагедією». І правильно назвав. Бо трагедія – це не конфлікт істини з брехнею, а конфлікт двох істин, які не можуть співіснувати разом. Афіняни мали свою традиційну рацію, засуджуючи Сократа, але й Сократ мав свою – модерну задовго до «проекту Модерну», адже, відчувши силу власного розуму і відкривши в собі голос індивідуального сумління, він більше не міг підкорятися дорефлексивній колективній моралі і вдавати, наче свято вірить у вигадані дідами-прадідами натовпи чудернацьких і часто далеких від принципу калокагатії богів. Коротше кажучи, афіняни мусили засудити Сократа – і засудили. Сократ мусив загинути – і загинув. А однак не афіняни перемогли Сократа, а він їх, бо не Сократ зробив те, до чого вони його схиляли, а афінянам, як і решті Європи, у підсумку довелося навчитися мислити його категоріями. Був це

початок поступу чи – як уважав Ніцше – декадансу, але факт залишається фактом: ціла західноєвропейська культура є нащадком сократівського перевороту у способі сприйняття людиною себе і світу. Ну а сам Сократ увійшов в історію як перший, на думку К'єркегора, інтелектуальний герой, тобто людина, що вперше віддала життя не за землю, майно чи родину, а за власні світоглядні переконання.

І все мені в такому поясненні Сократового подвигу подобається – одне не подобається: трохи воно, як на жартівника Сократа, засерйозне. Вимагає якоїсь альтернативної версії чи що. На зразок цієї, від Богдана-Ігоря Антонича:

*Навчає мудрощів усяких він,
та голос його котиться, мов дзвін,
а лоб у нього лисий, наче липа.
Коли дає науку він святу
про вічність, справедливість, чистоту,
навпроти вже з мітлою йде Ксантіпа.*

Отож. Дружина Сократа Ксантіпа – єдина дійова особа нашої трагедії, стосовно якої доходять згоди всі античні джерела. Різне, кажуть джерела, ми бачили, пережили на своєму віку правління тридцяти тиранів, але як той бідолашний Сократ давав собі раду з Ксантіпою – цього, боїмося, і дельфійський оракул не знає.

Уявімо: на сімдесят першому році життя славетний філософ іде в ганебне вигнання. В улюбленому місті, де він прожив від народження до старості, залишаються його учні, друзі, вороги – всі, на кому він щодня випробовував силу своєї філософії. За ним підстрибом, як розлучена квочка, слідує Ксантіпа і на ціле Середземномор'я виголошує свої міркування з приводу діалектики, маевтики, самого Сократа та

його близьких і далеких родичів. У рідних Афінах він завжди міг сховатися від неї в натовпі шанувальників та опонентів. Тепер, у чужих краях, йому доведеться до скону віч-на-віч зносити її пиляння. Воно йому треба? Ні, Сократ не даремно мав репутацію мудреця і прекрасно усвідомлював, між чим і чим він вибирає.

Філософ на троні

Схоже, ідею «уряду філософів» уперше чітко сформулював у своїй «Державі» Платон. І зробив він це, гадаю, під великим враженням від суду над Сократом. Нам сьогодні, з висоти, так би мовити, історичного досвіду видно, що перемогу в тому судовому протистоянні з народом здобув саме Сократ. Але це – сьогодні. Натомість його безутішному учневі Платону так, звичайно, не здавалося, а здавалося прямо навпаки. Якими ще там шляхами піде європейська думка через тисячі років – цього Платон бачити не міг. Зате він бачив перед собою темну масу, яка вбила його коханого учителя. «Оце така ваша демократія, – міг думати Платон. – Десятиліттями розмовляєш з вами як з людьми, переконаєш, осяваєш світлом розуму запліснявілі печери ваших душ – і яку подяку за це від вас маєш? Чашу товченої цикути? Та западайтеся ви всі з вашим народовладдям у Тартар».

Так чи лише приблизно так він думав, але смерть Сократа назавжди розчарувала Платона в демократії і скерувала його мрії у протилежний бік. І логіку цих його мрій зрозуміти неважко. Доки ще торговці й матроси перечитають дев'ять тетралогій платонівських діалогів, доки вони просякнуть ідеальною красою, справедливістю, благом та бодай елементарною від-

повідальністю за державу, то це ж нічийого життя не вистачить. Чи не ефективніше в такому разі для початку (щоб не марнувати час в очікуванні запрошення керувати державою) знайти десь неподалік якогось не надто кровожерного монарха і спробувати його просвітити? А вже освічений монарх, маючи в руках усю повноту влади, змусить свій народ працювати й відпочивати по-розумному.

І тут зав'язуються дві мої улюблені історії з життя Платона – про спроби повернути на шлях істинний двох Діонісіїв Сиракузьких. У результаті перший продав його в рабство, ще й в'їдливо висміяв, мовляв, ти ж філософ, людина справедлива, а справедлива людина, за твоїми ж словами, ніде не зазнає шкоди, хоч би й у рабстві. Другий начебто надавав Платонові по фізіономії, а якщо й не надавав, то все одно принизив і змусив його публічно каятися. (Чи ж не модель для подальших часів? Хочеш бенкетувати з диктатором – готуйся до покаючих листів і каторжних робіт). Ось так державотворчі ініціативи Платона з тріском провалилися. І дякувати Зевсу, що провалилися, бо якби він втілював у дійсність свою «ідеальну державу», то людство вже в античності довідалося б, що таке досконалий тоталітарний режим.

Взагалі, вимальовується сумна картина. З одного боку – демократія: найгірша, як жартував Черчилль, форма правління, за винятком решти випробуваних досі. Тобто ніби найкраща, але все одно поганенька. Той-таки Черчилль якось сказав менш знану, але не менш дотепну фразу: «Найсильніший аргумент проти демократії – п'ятихвилинна розмова з пересічним виборцем». Демократично обрана влада – це влада, обрана більшістю, а більшість у будь-якому суспільстві становлять ідіоти. Відповідно, шанси, що до влади демократичним шляхом прийде хтось на кшталт

Платона, прямують до нуля. З другого боку, як сказано, і добре, що не прийде, бо прагнення ідеалу, може, й корисне для мислителя-теоретика, але на практиці воно зазвичай обертається як не крематоріями Треблінки й Біркенау, то лісоповалом і рудниками Колими. А ще з іншого боку, за «нормальної» монархічної форми правління, де влада успадковується в межах родини, існує постійний ризик, що трон раптом опиниться під сідницями якогось сімейного виродка.

Цікавий і – що важливіше – ефективний компроміс між крайнощами вдалося на якийсь час знайти давнім римлянам. Конкретно – на час п'яти поспіль імператорів, яких римські історики одностайно вважають хорошими, а сам цей час (96 – 180 рр.) називають періодом найвищого розквіту Римської імперії й останнім в її історії золотим віком. Компроміс полягав у тому, що, починаючи з Нерви, трон, хоч і передавався у спадок, але не біологічному синові, а навмисно усиновленому імператором талановитому й порядному державному діячеві, кандидатуру якого мали схвалити сенатори і полководці. Ось таким чином влада переходила від Нерви до Траяна, від Траяна до Адріана, від Адріана до Антоніна Пія і, нарешті, від Антоніна перейшла-таки до філософа – стоїка Марка Аврелія. І Марк Аврелій таки виявився близьким до ідеального правителем. Зокрема тому, що не прагнув ні ідеалу, ні правління.

Ледь не з дитинства Марк (тоді ще не Аврелій, а просто Аніус Катіліус Северус) спав на голих дошках, загартовував організм і займався з домашніми вчителями ораторським мистецтвом та живописом, студював юриспруденцію та, звісно, філософію. З ранньої юності він, зауважений ще «дідом» Адріаном, брав участь у державних справах, а в 19 років став

консулом. Уже як імператор Марк Аврелій боровся з наслідками повеней і епідемій, відкривав сиротинці й філософські кафедри, добивався гуманного ставлення до рабів і поповнював державну казну, розпродуючи на аукціонах особисті коштовні речі та художні цінності. Схильний до діалогу і великодушності (навіть у ставленні до зрадників), Марк Аврелій у разі потреби захисту кордонів держави персонально ставав на чолі війська і провів у походах значну частину свого владарювання. Під час одного з таких походів він і помер від чуми на березі Дунаю в околицях сучасного Відня, викликавши непідробну жалобу в народі.

Попри всі імператорські досягнення Марк Аврелій – у згоді зі стоїчною філософією – сприймав владу без жодного пафосу. Для нього це був просто один із тисячі звичайних людських обов'язків, які слід виконувати, не пишаючись собою, але й не нарікаючи на долю. При цьому, порівнюючи великих історичних діячів і великих філософів минулого, Марк Аврелій однозначно вважав ціннішою спадщину мислителів: «Не ходи шляхами Цезарів... Що таке слава Александра, Гая, Помпея перед лицем Діогена, Геракліта, Сократа?». І сам, у перервах між битвами, вів своєрідний філософський записник, відомий в українському перекладі під назвою «Наодинці з собою: Роздуми».

У записнику Марка Аврелія абсолютно відсутні будь-які зовнішні події. Це справді роздуми, особливо цінні тим, що автор не збирався їх оприлюднювати, відтак не прибріхував і не намагався сподобатися потенційним читачам, як це зазвичай роблять навіть найчесніші літератори – з підсвідомою надією, що колись їхні щоденники все одно хтось надрукує. Про що ж розмірковує наодинці з собою цей дивовижний імператор? Про себе як частку цілісної природи,

про життя в гармонії зі своїми переконаннями, про неможливість змінити інших людей, яка однак не повинна відвертати нас від добродійності, про те, що не варто завеликої ваги надавати таким речам, як слава й ганьба, страждання й насолода, багатство і бідність, адже вони однаково дістаються людям хорошим і поганим, а значить, нічого не говорять про нашу сутність. Нерідко – там, де йдеться про тимчасовість і одноманітність земних благ – роздуми Марка Аврелія перегукуються з Еклезіястом і книгами Нового Заповіту, за що його пізніше згадували добрим словом християнські теологи.

Та, мабуть, найбільше Марк Аврелій розмірковує про безглуздість страху смерті, і хоч нібито не говорить нічого нового, зате робить це з такою спокійною, позбавленою афектів переконаністю, що не залишає нам сумніву: сам він згаданий страх успішно подолав, а отже, досяг тієї вершини, на якій філософія зливається з релігією. Зрештою, його прийнята в муках, але сповнена тихої гідності смерть цілком це підтвердила.

Критичний класик

Точкою відліку німецької класичної філософії можна вважати 1781 рік: саме тоді з'явилася на світ «Критика чистого розуму» Імануеля Канта. Минуло якихось два з гаком століття – і ця праця таки вийшла в українському перекладі. Тож є надія, що всі ті *das Ding an sich*, *Verstand*, *Dasein* та інші терміни, без яких годі уявити собі новочасну філософію, зазвучать нарешті й по-нашому.

Відомо: «його Ексселенції барона фон Цедліца смиренний і щонайпокірніший слуга» Імануель Кант

уже в мить свого народження володів у готовому вигляді всіма необхідними категоріями і засадами чистого розуму. Тому й назвав їх апіорними, тобто такими, що передують досвідові, більше того – взагалі уможливають будь-який людський досвід. Ніби на збитки Кантові – і це ще відоміше – сер Чарлз Дарвін походив від мавпи і попервах був темним та некультурним: пісвав де лежав, пускав бульки з рота і не те що чистого розуму, а й найменшої здатності судження не виявляв. Я особисто років сорок тому міг би слугувати радше ілюстрацією на користь теорії Дарвіна, але поступово підріс, набрався досвіду, прочитав Канта – і раптом відкрив у собі ті самі категорії. Треба зізнатися, що такі відкриття становлять неабияку загрозу для душевного здоров'я. Бо якщо людині кажуть, що вона – продукт еволюції, а – з другого боку – що структура її мислення є одвічно заданою, то в неї виникає запаморочення: не можна ж бути одночасно нащадком і Адама, і якогось павіана гамадрила. Елементарні правила формальної логіки змушують зробити вибір: або Дарвін, або Кант – *tertium non datur*. Подумавши, наскільки це було можливо, я вибрав Канта.

Він народився, жив і помер у Кенігсберзі. Його зовнішнє життя вражає відсутністю подій: за 80 років він жодного разу не одружувався, не виїжджав за межі Східної Пруссії, але захистив чотири дисертації і на посаді професора викладав в університеті такі дисципліни, як логіка, метафізика, фізична географія, етика, антропологія, теоретична фізика, математика, право, теологія та ще багато інших. Втім, усе це, звичайно, забавки порівняно з тим переворотом, який здійснив Кант у європейській філософії Нового Часу. Власне, він і є уособленням цієї філософії і цілого «проекту Модерну», що протримався у західно-

європейській культурі близько чотирьох століть – від Ренесансу аж до наших постмодерних днів. Як писав Артур Шопенгауер, дію творів Канта на дух того, хто їх по-справжньому сприймає, можна порівняти «зі зняттям катаракти у сліпого».

Якщо спробувати максимально просто сформулювати новизну кантівського методу, то вона полягає в небаченій до нього філософській саморефлексії. Замість питання «що таке світ?» Кант хоче з'ясувати, якими є пізнавальні можливості людського розуму і де його межі. Поклавши в основу великий сумнів (чи не найхарактернішу рису новочасної людини), Кант вибудував надзвичайно струнку систему критичної філософії. Перша її частина – «Критика чистого розуму», де встановлено апіорні форми чуття (простір і час) та мислення (категорії і засади чистого розуму). Їхня дія обмежується світом природи, де речі постають як підпорядковані законам явища, і – відповідно – знання виникає як накладання апіорних форм на емпіричні дані. Але чистий розум нічого не може знати про «речі самі по собі»: скінченний чи нескінченний світ, є в ньому Бог чи немає? – на такі і подібні запитання з однаковим успіхом і масою аргументів можна відповідати і «так», і «ні». Як наслідок, Кант відкриває – на противагу світові природи – інший світ, в якому існують віра, мораль, свобода. Цьому світові і чинним у ньому законам Кант присвячує наступну працю – «Критика практичного розуму». У певному сенсі цей розум є важливішим від чистого, бо морально врівноважує «незацікавлене» наукове пізнання. Тут Кант розгортає ідею «категоричного імперативу» – своєрідного внутрішнього наказу, який – у випадку добровільного його прийняття – і визначає моральність людських вчинків.

Чи не правда, чогось бракує? Кант також помітив прірву між теоретичною та моральною частинами філософії. І знайшов посередника між світом природи та світом моралі: це – світ краси. Відповідно, він створює присвячену проблемам естетики «Критику здатності судження» (де, до речі, передає привіт нинішнім постмодернізмофобам і терпляче пояснює, що мистецтво, незалежно від епох і напрямів, завжди має характер гри) – і його система набуває довершеного вигляду.

Отже, Кант ставив перед собою три великі запитання. Перше: що я можу знати? На нього відповіла «Критика чистого розуму». Друге: що я повинен робити? З ним упоралася «Критика практичного розуму». Третє: на що я смію сподіватися? Після «Критики здатності судження» відповідь можна сформулювати приблизно так: культура – це те, що об'єднує наукову істину, релігію та естетичне задоволення. Культура – це і є «дорога надії». Якщо ми тепер ще й зрозуміємо, в якому напрямку цією дорогою йти, то нам, кантіанцям таким, просто ціни не буде.

Бездітний батько

Здавалося б: де твоя імпотенція, а де – екзистенціалістська філософія. Є однак велика підозра, що саме перша свого часу і дала, якщо в цьому випадку можна так сказати, поштовх другій. Тобто дала, звичайно, не безпосередньо, а через Сьорена К'єркегора.

Як на філософа, К'єркегор помер зовсім молодим, не дочекавшись жодного серйозного визнання, зате дочекавшись насмішок і репутації міського вар'ята. Не менш «чокнутим» за нього в очах жителів Копенгагена

був хіба що Ганс Кристіан Андерсен (серед іншого – автор алегоричної казки про К'єркегора «Равлик і трояндовий куш»). Але письменник Андерсен принаймні встиг за життя насолодитися всесвітньою славою, тоді як філософ К'єркегор за життя прославився лише у дуже вузьких колах, та й те – скандально розірваними заручинами з красунею Регіною Ольсен.

Щоправда, самого К'єркегора громадська думка не вельми цікавила: з юних літ він був переконаний у власній геніальності і, наприклад, вважав, що вже однієї з його перших книжок – «Страх і трепет» – досить, аби зробити ім'я автора безсмертним. Коли ж покинута ним Регіна згодом вийшла заміж за свого колишнього вчителя і майбутнього губернатора Антильських островів Фріца Шлегеля, К'єркегор вислав маскулінно щасливішому супернику листа: «У цьому житті вона буде належати вам. В історію увійде поруч зі мною».

На перший погляд, усі ці «інтимні подробиці» можуть видатися недоречними у розмові про філософа. Вони й були б недоречними, якби йшлося про «об'єктивного» споглядального філософа гегелівського типу. Але саме за «об'єктивність», за вміння все на світі пояснити і, водночас, неспроможність нічого змінити в житті окремої людини К'єркегор і зненавидів споглядальну філософію гуртом. Йому не потрібна була «професорська мудрість», здатна довести, що його життєва катастрофа не суперечить закону достатньої підстави, він прагнув філософії, яка повернула б йому чоловічу силу і Регіну Ольсен.

Чи така філософія можлива у принципі? К'єркегор шукав її у Платона й Аристотеля, у Спінози і Канта, зрештою, у короля тодішніх філософів Гегеля – і всюди знаходив одне й те саме: заклик облишити дурні сподівання, ніби Бог скасує заради чиеїсь індивідуальної

примхи споконвічні закони всесвіту, і добровільно змиритися перед лицем необхідності, поки вона не продемонструвала своєї справжньої могутності. І раптом у максимальному напруженні всіх душевних сил К'еркегор усвідомив, що взагалі не там шукає.

Будучи плодом із дерева пізнання добра і зла, європейська філософія століттями намагалася звести до спільного знаменника віру і розум, релігію й етику, Бога й людину. І їй це вдалося. Але якою ціною? Чи людина завдяки цій філософії стала сильною, як Бог? Прямо навпаки: Бог став слабким, як людина. Бог виявився вписаним у систему законів природи і сам підпав під їхню юрисдикцію. У безодні приватного розпачу К'еркегор переживає прозріння: філософія бреше. Бог, який сам змушений схилитися перед необхідністю, Бог, який не може скасувати минулого і перетворити зроблене на незроблене, одне слово, Бог, для якого існує хоч щось неможливе, – це не Бог, а філософська абстракція, породжена паралізованою змієм людською свідомістю.

Відтак той, хто прагне порятунку, а не пояснення своєї загибелі, повинен чимдуж втікати від дерева пізнання до дерева життя, від препарованого бога філософів до живого Бога Святого Письма. Трохи дивно, що К'еркегору (випускникові теологічного факультету) довелося з такими зусиллями прориватися до істин, відомих першій-ліпшій неписьменній бабці, яка регулярно відвідує церкву. Але саме тому, що він здійснив цей переворот у собі самотужки і, покладаючись на власний досвід, оголосив війну найвищим досягненням європейської спекулятивної думки, К'еркегор і став засновником екзистенціалістської філософії, яка відкриває перед людиною можливість мислити в категоріях життя, а не жити в категоріях мислення.

Волаючи, мов самотник у пустелі, К'еркегор спробував привернути нашу увагу ось до чого. Ми, люди, навіть вважаючи себе віруючими, покладаємося в оцінці фактів на розум, а в оцінці вчинків – на етику. Розум наказує нам ототжнювати факти з істиною, етика втішає, що покірне прийняття долі – це і є мудрість. Але, запитує К'еркегор, хіба цього нас вчить Біблія? Хіба в ній не написано, що Адамів первородний гріх пов'язаний із пізнанням? Написано. І хіба Авраам узгоджував свої дії з етикою, коли вів єдиного сина на заклання? Аж ніяк. Але хто з них у підсумку виграв? Адама з усім його знанням Бог вигнав із раю, натомість Авраам здобув нагороду як на небі, так і на землі. Для К'еркегора це ключовий момент: Авраам силою «абсурдної» віри не лише привернув Божу любов, він ще й зберіг для себе вимоложеного сина. Отже, доходить висновку К'еркегор, абсурду, а не мудрості цього світу, віри, а не розуму хоче від нас Бог.

Ця ж єдина внутрішня сила, здатна зрушити з місця гору, мала би повторно кинути в обійми К'еркегора кохану жінку. Але так і не кинула. Чому? Хтозна. К'еркегор не раз повторював, що він мусить здійснити останній «рух віри» – і Регіна знову належатиме йому. З іншого боку, нещасний мислитель сам визнавав, що без насланих на нього мук плоті він «жив би звичайним світським життям», а відповідно, й не залишив би нам 28 пристрасних томів про віру і гріх, свободу і відчай, про свій страх, трепет і пошук індивідуального шляху до Бога. Можливо, всемогутній Бог просто вирішив, що робити з К'еркегора звичайного батька Регініних дітей – занадто легке завдання. І зробив його батьком екзистенціалістської філософії.

Розіп'ятий Антихрист

Почувши щось краєм вуха про нього в середині 80-х, я поцікавився в одного знайомого бібліофіла, чи не знає він раптом, де можна дістати якусь книгу цього загадкового автора. «Ніцше? – перепитав бібліофіл. – Фрідрих Ніцше? А заряджений «шмайсер» не хочеш?». І мій знайомий говорив майже серйозно. Принаймні в очах советської влади зберігання вдома вогнепальної зброї було не набагато тяжчим злочином, ніж читання «провісника німецького націонал-соціалізму» й «улюбленого філософа Адольфа Гітлера». Однак невдовзі СССР затріщав по всіх своїх ідеологічних швах, тож кожен, кому не ліньки, зміг легально довідатися, що саме казав Заратустра і як діє воля до влади по той бік добра і зла.

Сьогодні, коли і захоплення Ніцше, і розчарування в ньому залишилися для мене в далекому минулому, я думаю, що советська влада до певної міри мала рацію. Ні, я в жодному разі не закликаю знову заборонити його праці (бо я категорично проти заборони будь-яких книжок). Але я знаю, що поетично виражені ідеї Ніцше в руках не навчених сприймати складні тексти недоумків справді можуть виявитися не менш небезпечними за автомат чи вибухівку (зрештою, він і сам це передбачав, коли писав: «Я не людина, я динаміт»). Щоправда, казус Ніцше в цьому сенсі не унікальний: недоумки – вони тому й недоумки, що вірять у дослівне значення поетичних метафор і намагаються втілювати їх у дійсність.

Попри численні винятки можна сказати, що загалом філософська праця відрізняється від поетичного твору значно меншою присутністю в ній біографії автора. Приміром, щоб зрозуміти, чому «село неначе

погоріло», треба знати, коли, звідки і за яких обставин Шевченкові «довелось заїхати в Україну». Натомість зрозуміти, що таке еманції Абсолютного Духа або категорії чистого розуму ми можемо цілком незалежно від нашого знайомства з життям Гегеля і Канта. Що більше: філософська праця навіть мусить бути зрозумілою без жодних біографічних пояснень. Інакше – за словами Лешека Колаковського – вона взагалі не варта того, щоб її вивчати.

Так от, крім поетичного способу висловлення, друга наскрізна складність книжок Ніцше полягає в їхній нерозривності з життєвими випробуваннями автора. Причому, ідеї та образи цих книжок не відображають фактів біографії Ніцше, а навпаки – слугують анти-тезами до них, своєрідними внутрішніми компенсаціями за цілу низку зовнішніх поразок. Ким він був у повсякденному житті – цей *Übermensch*, цей безбожник, іммораліст і волонтарист, цей тотальний руйнівник, що прагнув здійснитися над усіма людськими, занадто людськими цінностями?

Нашадок польських графів Ніцьких, онук і син німецьких лютеранських священників, вихованець суворої монастирської школи Пфорта, філологічний і музичний вундеркінд, у 24-річному віці – професор, завідувач кафедри Базельського університету, Фрідріх Ніцше був людиною лагідною і приємною у спілкуванні, здатною розчулюватися до сліз від класичних краєвидів та романтичної музики. Сама думка, що його слово чи вчинок можуть образити когось із близьких (та й не близьких також), завдавала йому фізичних мук і на цілі тижні заганяла в депресію. Збентежений його ідеями матері Ніцше повторював: «Будь ласка, не читай мене, я пишу не для тебе». На прохання ж якоїсь ледь знайомої хворобливої англійки дати їй

щось із написаного ним наш безкомпромісний борець із декадансом, співець здоров'я, сили і первісних інстинктів відповів: «Ні, я не хочу, щоб ви читали мої книги. Якби в те, що я пишу, треба було вірити, то така бідна, стражденна істота, як ви, не мала би права на існування».

Цікаво: невже Ніцше не відчув трагікомізму цієї ситуації? Він – з його нестерпно проникливим розумом і постійно розбитим хворобами тілом – невже він не здогадувався, що якби в його писання треба було вірити, то в товаристві тих, хто не має права на існування, опинився б і він сам? Ніцше, який серед іншого вчив не співчувати слабким, бо слабкі – це баласт природи, одинадцять останніх років свого життя провів «овочем» у психіатричній лікарні. Гітлер, який любив цитувати Ніцше, згодом вирішив на практиці очистити арійську расу від різноманітного баласту, зокрема – і від психічно хворих.

Власне, чи творчість Ніцше від самого початку (тобто задовго до божевілля в клінічному розумінні цього слова) не була позначена душевним розладом? Важко сказати. Але якщо навіть так, то геніальну гостроту інтелекту цей розлад не притупив. Війна, яку Ніцше оголосив цінностям своєї доби, розгорталася за досконалою внутрішньою логікою. Не без впливу Дарвіна Ніцше доходить висновку, що закони культури повинні бути аналогічними до законів природи: гірше має поступатися місцем кращому, а краще означає сильніше, життєздатніше. Там, де діє цей принцип – наприклад, в архаїчній, досократівській Греції – воля до життя відверто виявляє себе як воля до влади, люди живуть у злагоді зі своїми інстинктами і культура здійснюється вгору. Там, де важливішою за інстинкти проголошується мораль, а волю до влади заступає

милосердя, починається занепад культури, огидний декаданс, в якому, на думку Ніцше, догнивала сучасна йому Західна Європа.

Визначивши ворогів, Ніцше йде в наступ. Розмахуючи філософським молотом, він трощить на своєму шляху все і всіх – від тупих університетських професорів і ще недавно обожнюваного Вагнера до Сократа з Еврипідом. Але на кого йому спрямувати свій головний удар? Хто прищепив людям поняття гріха і тим перетворив їх на боязких істот? Хто скував їхні інстинкти і позбавив їх вітальної енергії та самої радості життя як безоглядної битви? Відповідь очевидна: християнство. Зібравши залишки душевних і фізичних сил, Ніцше жбурляє в деградоване людство своєю останньою притомною книгою «Антихрист».

Один із найвідоміших його афоризмів: «Якщо довго вдивлятися в безодню – безодня почне вдивлятися в тебе». У міфологічну безодню світової культури Ніцше невідступно вдивлявся впродовж кількох десятків років. З цієї безодні він витягнув на поверхню свідомості сповнені суворої поезії архетипні уявлення про надлюдину як новий варіант культурного героя, про смерть Бога і вічне повернення всього суцього. Врешті-решт безодня зауважила свого пророка – і поглинула його. Чи відкрила вона йому свої найсокровенніші істини? Чи встиг він, падаючи в неї, здійснити остаточну переоцінку всіх цінностей? Для нас це назавжди залишиться таємницею. За винятком однієї деталі. З мороку безодні Ніцше вислав колишнім друзям кілька звісток. Усі вони закінчувалися однаковим підписом: «Розіп'ятий».

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.